

КОНЦЕПТИ ТІЛЕСНОСТІ У НІМЕЦЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНО- КРИТИЧНОМУ ДИСКУРСІ

Зважаючи на те, що тіло, тілесність, тілесне відчуття є важливою темою сучасного літературно-критичного дискурсу в Німеччині, у статті представлено й проаналізовано концепти тілесності, які виникли на межі різних галузей знань: філософська концепція тілесного розуму Ф. Ніцше, історико-літературні тілесні парадигми, тіло й тілесність у гендерних студіях, концепт пам'яті тіла, перформативне тіло. Мовиться про репрезентацію тіла й зображення за допомогою нього, проблеми пізнання й ідентичності, тілесність тексту.

Considering the fact that body, bodiness and bodily feelings are a significant theme in modern literary critical discourse in Germany the paper presents and analyzes concepts of bodiness that emerged at the intersection of different branches of knowledge. They include such as F. Nietzsche's concept of body's mind, historical and literary paradigms of body, body and bodiness in gender studies, the concept of bodily memory, and performative body. The paper focuses on representations of the body and by means of the body, problems of cognition and identity, and bodiness of the text.

Перебуваючи у полі зору різних наукових, суспільних і культурних дискурсів, тіло привертає до себе увагу як багатофункціональний і складний феномен. Вважають, що це – ефект гетерогенних тенденцій останніх десятиріч: переорієнтування культурології та гуманітарних наук, розвитку медичних технологій і генних досліджень, захоплення фітнесом та культурою тіла. Як наслідок, на зламі ХХ-ХХІ ст. вчені констатують суттєву зміну ставлення до тіла. Поряд із надзвичайно глибоким проникненням у його таємниці у ньому, на думку М. Епштейна, відкривають дещо химерне, що натякає на досягнення тілом у процесі еволюції певної межі, за якою воно втрачає низку властивостей: цілісність і одиничність, індивідуальну невідтворюваність, часово-просторову обмеженість. «Та й саме тіло все більше підлягає читанню, розумінню, інтерпретації, генетичному розшифруванню – і все менше таким «давнім» способам його сприйняття, як осягнення і чуттєва насолода» [2, с. 66]. За таких умов ситуацію «захоплення тілом» дослідники провокативно пояснюють як наслідок прощання з ним та відповідальністю за збереження пам'яті про нього. Йдеться, власне, про те, що «тіло переважно, якщо не повністю, є мовною і дискур-

сивною конструкцією, – пояснює Н. Кетрін Хейлес. – Із розвитком кібернетики, яка відділила інформацію від її тілесного втілення, узгоджуються гуманітарні теорії дискурсу, особливо археологія знання Мішеля Фуко, який розглядав тіло як гру дискурсивних систем. Хоча дослідники у фізичних і гуманітарних науках так чи інакше визнавали важливість матеріальності, проте вони разом створили постмодерністичну ідеологію, згідно з якою матеріальність тіла вторинна стосовно тих логічних і семіотичних структур, які у ній закодовані» [Цит. за: 2, с. 67]. Описана ситуація суттєво впливає на сучасне літературознавче тлумачення тіла. Розмову про цей, здавалося б, цілісний предмет регулюють концепти тілесності, які структурують і конфігурують знання про тіло.

Упродовж декількох останніх десятиріч у Німеччині поетапно відбуваються дебати навколо понять «тіло» та «тілесність». Участь літературних критиків та літературознавців у них доволі значна, що засвідчує велика кількість критичних розробок, які представляють концепти тілесності у мистецтві, зокрема в літературі. Показовим для цих концептів у цілому є їхній міждисциплінарний характер, традиційна для гендерних студій динамізація

полеміки щодо тіла й статі, філософське тлумачення розуму, пам'яті й досвіду тіла, посилений інтерес до перформативного тіла. Принципово важливою й концептуальною при цьому є рецепція німецькими вченими праці американської дослідниці Дж. Батлер «Тіла, що значать: дискурсивні межі «статі»» («Bodies That Matter. On the Diskursive Limits of Sex», 1993 р.), яка суттєво інтенсифікувала дискусію з приводу відношення матеріальності тіла та мови. Останнім часом спостерігається повернення до психоаналітичних теоретичних засад із метою припинення «втрати тіла» у культурології та гендерних студіях. Актуальність цієї проблематики підтвердила міжнародна міждисциплінарна конференція швейцарського товариства гендерних досліджень «KörperKonzerpte/ Concepts du corps», яка відбулася у березні 2001 р. Під такою ж назвою «Концепти тілесності» зібрані статті, які засвідчують багатозначність та містєцькість поняття, а також різноманітність підходів до його вивчення [12]. На тлі інтенсивного багатоаспектного дослідження тіла та тілесності у мистецтві нагальним є системний підхід до розгляду саме тих концептів, які безпосередньо пов'язані із сучасними літературознавчими напрямками дослідження, й на цій основі – відстеження й обґрунтування певних тенденцій. Концепти тілесності оперують низкою понять, покликаних поглибити знання про тіло: образ тіла, розум тіла, пам'ять тіла, мова тіла, перформативне тіло, хронотопічність та топологічність тіла та ін., розуміння яких є принциповим у загальному контексті проблематизування тіла. Окремо слід наголосити на пошуках свідчень тілесної реальності істориками літератури з метою, наприклад, підтвердження важливості найпершого пізнання людини – про її оголеність.

Використовуючи, за Ф. Ніцше, «тіло як дороговказ», німецький літературно-теоретичний дискурс посилено прагне пізнати специфіку буття та антимій людського існування саме через проблеми тіла. Зв'язок тіла і культури особливо очевидний у переломні часи, коли сумнівними стають старі цінності. За таких умов Ф. Ніцше звертає увагу на те, що необхідно робити тіло вихідним пунктом і вчитися у нього. Філософ узагалі вважає, що в західній культурі тілесні функції є важливішими, ніж функції свідомості. Відтак характерним для філософсько-антропологічного концепту тілесності є поступове перетворення тіла з об'єкта на суб'єкт. Тіло визнають найважливішим виміром людяності й розглядають як основний предмет гуманітарного знання, ґрунтованого на досвіді. Важливою тезою при цьому є мислення через тіло: «Тіло – не лише суттєвий вимір нашої людської природи, але й основний інструмент усіляких людських звершень, наш засіб засобів, необхідний для сприйняття, дії й навіть мислення. Так само, як майстерні ремісники повинні досконало знати свої засоби, так і нам потрібні глибші соматичні знання, щоб покращити розуміння й наші досягнення в мистецтвах і науках про людину та поглибити наше володіння найвищим із мистецтв – мистецтвом удосконалення нашої людяності... Нам слід більше увагу приділяти «мисленню через посередництво нашого тіла», –

закликає філософ Р. Шустерман [1, с. 53]. З антропологічної перспективи суттєвим для літературознавчого дискурсу є розрізнення між «володінням тілом» і «буттям ним». Вирішальною при цьому є модальність зустрічі із самим собою, яку письменники часто описують у своїх творах як важливий момент самоідентифікації людини: перше тіло бачать, друге пізнають. Модус пізнання пропонує розрізнення, яке надає символічності й «володінню тілом». Тому «природна реальність тіла завжди прикрита вписаннями в тіло» [14, с. 6]. Тілесні повідомлення у вигляді інтенсивних моментів щастя, а ще частіше травм та болю передають особистісну, культурну чи соціально-історичну інформацію, будучи безпосередньо пов'язаними із «пам'яттю тіла». Німецька дослідниця А. Ассманн у зв'язку із пам'яттю тіла буквально говорить про «втління»: моральними свідками вона називає тих, у чії тіла й душі безпосередньо вписане насильство. «Тіло катованого й травматизованого є постійною ареною злочинного насильства і тим самим водночас >пам'яттю< свідків, яку не можливо так просто оприлюднити у вигляді переданого кимось послання. Моральний свідок не є вмістилищем послання, вмістилище тут саме є посланням» [3, с. 90]. В антропологічній студії «На межі мови» В. Фромм вказує ще на один аспект тілесності, мовлячи про тіло, яке займає позицію між «бути тілом», тобто організмом (Leib), і текстом: це імагіноване тіло (образ тіла), яке виникає в результаті писання й рецепції. Відповідною назвою цього «тіла» є організм (Leib). В естетичному сенсі, вважає дослідник, організм не можна об'єктивувати, його можна відтворити лише через уяву, однак не надолуживши його текстуально. Саме це «тіло» структурує відносини між автором і текстом (читачем і текстом) і >верифікує< написане (або прочитане) завдяки «невимовній відсутності» [8, с. 59]. Тому поряд із дискурсивними практиками і пов'язаними з ними мовними інсценуваннями В. Фромма цікавить зв'язок мови і тіла в непонятному вимірі, який приєднується до мови. Тому при дослідженні тіла із погляду неаявності й мовчання, на думку В. Фромма, слід брати до уваги не стільки вписування в тіло, скільки ті метафори й образи у художніх текстах, які тематизують складність медіалізації тіла в тексті. До цього ж часу, вважає дослідник, вивчення зв'язку мови й тіла відбувалося здебільшого навколо понять «тіло як розум», «відродження тіла в тексті» та в напрямі герменевтичного захисту смислу завдяки посиленому врахуванню тілесних моментів у тексті й людського володіння тілом.

Роздуми про тіло як матеріальну основу, категорію розрізнення, площину вписувань та культурну конструкцію традиційні у дослідженнях статей. Історія цієї галузі знань є водночас історією специфічного бачення тіла. У феміністичній теорії 70-х рр. тіло розглядали як залишок автентичного й місце протесту проти дискримінуючих культурних приписів. Про це йшлося у проєктах жіночої естетики, яка пропагувала «написання тілом», що повинно було сприяти звільненню жіночому

способу письма. Основою цих проектів була позаісторична, універсальна концепція тіла, критика якої спричинилася до подальших диференціацій. З одного боку, окремі дослідження історії тіла наголошували на історичному, географічному, релігійному розрізненні знань про тіло, коли йшлося про тілесне сприйняття, тілесний досвід чи розмову про тіло. Показовими у цьому відношенні є роботи історика і соціолога Барбари Дуден, яка у 80-х рр. ввела поняття «історія тіла», заявивши, що вона йде «слідами м'яса, а не тексту». У працях «Історія під шкірою» («Geschichte unter der Haut», 1987) та «Жіноче тіло як публічне місце» («Frauenleib als öffentlicher Ort», 1991) дослідниця формулює тезу специфічного у зв'язку із епохою переживання власного тіла як чогось, що детерміноване історично. Тим самим вона ініціює вивчення змін соматичного самосприйняття як основний напрям історії жінок. З іншого боку, сумнівним стає змішання біологічного й культурного рівнів тілесних політик 70-х рр. У кінцевому результаті ця критика привела до вживання двох категорій «стать» і «гендер», які дозволили провести різницю між біологічною і культурною статтю. Однак у подальшому дослідження зосередилися на культурній статі (гендері), що спричинилося у феміністичній теорії до втрати тілом свого значення. У 90-х рр. у результаті рецепції книги Дж. Батлер «Тіла, що значать: дискурсивні межі статі» (переклад німецькою «Körper von Gewicht. Die diskursiven Grenzen des Geschlechts», 1995) саме в контексті дебатів про стать/гендер знову стало актуальним питання про співвідношення матеріальності тіла й мови. Дж. Батлер радикалізувала залежність тексту і статі, розуміючи не лише гендер, але також стать як дискурсивний конструкт. На її думку, установлення статі і гендеру від-бувається перформативно як процес постійного визначення. Тим самим тіло авторка розуміє як «конструкцію»: ««Біологічну стать» більше не інтерпретують як тілесно дане, на яке штучно накладають конструкт соціальної статі, а як культурну норму, яка регулює матеріалізацію тіла» [7, с. 22]. При цьому Дж. Батлер йдеться не про заперечення матеріальності, а про те, як вона стає знаком «незведеності». Реакцією на дискурсивне визначення тіла стали дослідження передусім з історичної, соціологічної та філософської перспективи. Літературознавче заперечення проголосила А. Гаєр, наполягаючи на продуктивному використанні в текстуально-аналітичному плані поряд із поняттям «гендер» поняття «стать» [9]. Суттєвим дослідниця вважає використання при аналізі художнього твору перформенсу статі, з іншого боку, очевидно, що текстуальні маркери «жінка» або «чоловік» виправдовують розмову про категорію статі як про культурне знання й зумовлене ним «біологічне статеве розрізнення». Відтак А. Гаєр описує «стать» як вільну аналітичну категорію, яка фокусується на трьох моментах: *sex*, тобто біологічна початкова *stать*, *gender*, який розуміє як статево ідентичність, яка формується на основі сприйняття, поведінки,

тілесного досвіду та тілесних практик, а також *sexuality*, що позначає сексуальну орієнтацію/жагу. Взаємодія цих трьох факторів має ідентифікуючу функцію, що словами Дж. Батлер називається дискурсивним установленням статевої когерентності через культурні процеси урегулювання. Всі ці категорії, на думку дослідниці, сприяють текстуальному процесу конституювання суб'єкта.

Наслідком динамізації наукової розмови про тіло була ціла низка концептів. «Вони вирізнили можливості і передусім межі різних теоретичних положень, а також необхідність чіткішого виділення методологічних альянсів та переходів меж. Так, дискурсивно-аналітичні і семіотично орієнтовані положення уже в багатьох відношеннях засвідчують вантажність конструктивістського методу, наприклад, при дослідженні тілесних образів у мистецтві та науці. Ці дослідження, однак, ґрунтуються, якщо навіть на добрих підставах, в основному на категорії *гендер* і тематизують *стать* лише в розумінні Батлер або тільки як залишкову категорію, визначену негативно. Та при вивченні тілесного досвіду або часово-просторової наявності тіла *стать* не може залишатися пустим місцем», – підсумували учасники конференції 2001 р. у Швейцарії [12, с. 11]. У цьому контексті літературознавець і театрознавець Г. Брандштеттер запропонувала концепт «*staging gender*» (сценічного гендеру). Метою дослідниці є продовження дискусії навколо статусу тіла та модусу його репрезентації в мистецтві. Визначення тілесності вона розглядає як таке, що постійно знаходиться в процесі, наголошуючи на його рухливості. «Сценічний гендер не має на меті заперечити чи замінити введений передусім із теорії Батлер перформенс. Моєю пропозицією є вживання обидвох понять додатково, так щоб вони, як спроба, одне одного зрушили і тим самим забезпечили іншу рухливість у перспективі запитань. У цілому ж ми залишаємося всередині метафорики театру, яка характерна і для феміністичної, і для психоаналітичної, і для соціологічної термінології – у полі перформенсу, маскараду, рольової гри» [4, с. 28]. Йдеться про процес культурного конструювання ідентичності та диференції. Термін «*stage*» означає щось на зразок сцени миттєво окреслених дискурсів статей на різних рівнях – тематичному, політичному, науково-теоретичному. У таких імплікованих місцях дії сценах зустрічей статей сцени розкривають афективні зразки і форми тілесного (само-)відображення останніх, тому що зустріч статей завжди описана в термінах драматичного й театрального, особливо якщо йдеться про боротьбу статей чи жіночі та чоловічі ролі. Цей концепт дозволяє розмірковувати про театральність зображення жіночого й маскулінного у літературі. Така модель передбачає структуру спостереження: можливість споглядання дієвої й реляційної сторін диферентності. «Із такого погляду, сценічний гендер взагалі пов'язаний із можливістю сприйняття у суспільстві сценічного й опису на його основі конституювання ідентичності й диферентності, щоб тим самим продемонструвати

їх у суспільному плані: такими сценами є однаково відділи реєстрації актів громадського стану і спортивні арени, мильні опери та меси, музеї та змінні сцени медійної та event-культури. Сценічний гендер – це також рамкове поняття, за допомогою якого такі сцени культури можна аналізувати на предмет їхніх соціальних, політичних та естетичних правил формування та практик. При цьому першо-чергово йдеться про те, щоб показати, яким чином ідентичність і диферентність перформують і наповнюють змістом, які ритуали введення й виведення наявні і в який спосіб інституційно перформують статево диферентність» [4, с. 29]. Така модель має подвійну оптику: як категорія опису дій та їхніх символічних та естетичних значень і як категорія спостереження за цими процесами, й пропонується поміж іншим і для сприйняття «сцени мистецтва», на якій тіло виступає в основній ролі.

Отже, для того, щоб бути важливою категорією, тіло не може лише переймати функцію сигніфіканта як носія змісту, тобто бути матеріалом для репрезентації. Так само його не можна ототожнювати із присутністю чи автентичністю. З.Г. Кьоллер пропонує зробити тіло продуктивно значущою категорією, відтворивши логіку мовно-риторичних жестів, які пов'язують тіло з мовою. У книзі «Тіло з обличчям» авторка розробляє концепт «перформативного тіла», пов'язуючи його із постколоніальною репрезентацією в літературі кінця ХХ ст. [11]. Щоб усвідомити зв'язок тіла й репрезентації, його слід осмислити перформативно, вважає дослідниця. Цей крок визначає зміну парадигми, яка ґрунтується на постструктуралістських і деконструктивістських засадах, однак, на відміну від них зосереджується на культурних конструкціях, а не на їхньому зрушенні та дестабілізації. «Відповідно, для цього зв'язку перформенс розуміють не за Полем де Маном чи Ж. Дерріда як коливальний рух чи подію, продуктивність яких полягає у їхньому порушенні. Опираючись на дискурсивно-аналітичну концептуалізацію Дж. Батлер, його швидше тлумачать як процесуальність, яка створює дієві констеляції. Вже у самій Батлерівській аргументації передбачений потенціал для змін, коли вона формулює перформенс як “деформуюче цитування”, яке водночас у повторенні визначає культурні зразки і – зовсім деконструктивно – завдяки відхиленню у повторенні відкриває простір для зрушень. Батлерівські вагомні тіла як перформативні більше не є матеріалом у його бінарній репрезентаційній логіці для позбавленого тіла суб'єкта; вони конститутивні для репрезентації, яка завжди є тілесною. Водночас на основі процесу конститування вони завжди залишаються виділеними, так що їх не можна сплутати із сутнісною величиною», – пояснює З.Г. Кьоллер [11, с. 25]. Отже, в акті репрезентації тіло виконує функцію представлення й заміщення, що викликає запитання про його репрезентативний потенціал. Переносючи концепт мовного перформенсу на тіло, йдеться,

за Дж. Батлер, не про імплантацію, а про логіку скріплення. Тіло як «промовляюче інше» німецька дослідниця пояснює через риторику як важливу мовну техніку перформенсу, виділяючи три фігури: хіазм, який поєднує мову й матеріальне, просопопею, фігуру наділення голосом і обличчям, катахрезу, яка заповнює мовні прогалини і нестачі. Риторичне обґрунтування перформативних тіл виходить за межі наділення тіла голосом і обличчям, тобто за момент скріплення, бо окреслені тіла стають дієвими на ґрунті їхньої мовно-риторичної реалізації. Відтак перформенс тіл включає дієвість мовних інсценувань, тобто образів, у яких вони втілені, та мовної фігуративності твору. Для аналізу тексту це означає вивчення образності літературного твору в різних її вимірах, прочитання мовних образів не лише у їхньому переносному значенні, а й дослівно. Отже, літературні фігури, так звані «характери», слід розглядати із перспективи риторики, якщо їх інтерпретують як поетичні проекти «промовляючого іншого» або «промовляючі тіла».

Із культурною репрезентацією тісно пов'язаний також концепт «мертвого тіла». Швейцарська дослідниця Е. Бронфен у своїй ґрунтовній праці «Лише через її труп. Смерть, жіночність і естетика» на широкому літературному матеріалі з використанням теоретичних положень компаративістики, психоаналізу, філософії, гендерних студій розробляє низку естетичних і поетологічних проблем, пов'язаних із мертвим жіночим тілом [6]. Одна із них – зв'язок мертвого тіла і тексту. Виходячи, з одного боку, із переконання Е. По, що смерть красивої жінки є найпоетичнішою із тем, а з іншого, – із твердження З. Фрейда про текст як первісно мову відсутнього, авторка, зокрема, констатує схожість поміж трупом та художнім твором. Для аргументації вона аналізує образи мертвих жіночих тіл у художній літературі, а також портрети жінок як аналоги жіночих трупів. Е. Бовеншен вважає, що будучи візуальним знаком, мертва жінка не стає прямим означуючим. «У таких репрезентаціях жінка є знаком не для жінки, а для *іншої*, у дзеркалі якої повинна визначитися маскуліність» [6, с. 179]. Образ жінки як різниця/недолік/втрата є заспо-кійливим і небезпечним, в той час як образ жінки як спотворений самопортрет чоловіка, як кристалізація його фантазій задовільняє і заспокоює. Естетизація і прикрашання зменшують загрозу, звільняючи образ від контексту чи зв'язків, як у міфі про Медузу: якщо прямий погляд на голову жінки перетворював споглядача на камінь, то відображення голови у дзеркалі не могло заподіяти жодної шкоди. У зв'язку із деконструктивістською полемікою щодо феміністичних уявлень про жіночність дебати про тіло визначає також метафорика розшматованого, фрагментарного тіла, яка засвідчує відсутність ідентичності.

У соціально-історичному контексті Німеччини, особливо в зв'язку із націонал-соціалізмом і опрацюванням проблеми «непереборного минулого»,

значну увагу привертає до себе концепт «жаданого» чоловічого тіла під час фашизму. У межах теорії колективної пам'яті досліджують «тілесний канон» (М. Бахтін), тобто презентацію «зразкового тіла», й аналізують його у контексті того, яке слід відхилити. «Чоловіче тіло визначають не у його зв'язку із жіночим, а розглядають як позитивне, тобто «арійське», на протизвагу до «неарійського» [13, с. 62]. Мовиться про «мускулясту маскуліність»: атлетизм, позбавлену еротичної оголеність та пластику тіла як символи патріархальності, сили та мілітаризації. В результаті спостережень над «жаданими

тілами» атрибутами «зразкового чоловічого тіла» стають поняття «жертва» і «маніпуляція».

Мова тіла, пам'ять тіла, тіло як інсценування ідентичності, тілесна топографія автентичного, відчуження тіла – все це важливі теми сучасної німецької літератури. Концепти тілесності забезпечують теоретичне підґрунтя при їх розробці та художньому втіленні. Якщо, з погляду герменевтики, світ і тіло відображаються один в одному як макро- і мікросистеми, то будь-які зміни в одній із них обов'язково матимуть наслідки в іншій. Відтак знання про тіло є вагомою складовою пізнавального процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шустерман Р. Мыслить через тело: гуманитарное образование // Вопросы философии. – Москва: Наука, 2006. – № 6. – С. 52-67.
2. Эпштейн М. Тело на перекрестке времен. К философии осознания // Вопросы философии. – Москва: Наука, 2005. – № 8. – С. 66-81.
3. Assmann A. Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik. – München: Beck, 2006.
4. Brandstetter G. Staging Gender. Körperkonzepte in Kunst und Wissenschaft // Körperkonzepte / Concepts du corps // Frei Gerlach F., Kreis-Schinck A., Opitz C., Ziegler B. – Münster, New York, München, Berlin: Waxmann, 2003. – S. 25-45.
5. Braungart G. Leibhafter Sinn. Der ander Diskurs der Moderne. – Tübingen, 1995.
6. Bronfen E. Nur über ihre Leiche. Tod, Weiblichkeit und Ästhetik. – Würzburg: Königshausen & Neumann, 2004.
7. Butler J. Körper von Gewicht. Die diskursiven Grenzen des Geschlechts. – Berlin, 1995.
8. Fromm W. An den Grenzen der Sprache. Über das Sagbare und das Unsagbare in Literatur und Ästhetik der Aufklärung, der Romantik und der Moderne. – Freiburg: Rombach Verlag, 2006.
9. Geier A. «Gender-Monismus?» Oder: Warum aus literaturwissenschaftlicher Sicht *sex* als Analysekategorie sinnvoll bleibt // Reale Fiktionen, fiktive Realitäten. Medien. Diskurse, Texte / Angermüller J., Bunzmann K., Rauch Ch. – Hamburg: LIT, 2000. – S. 93-104.
10. Grätzel S. Die philosophische Entdeckung des Leibes. – Stuttgart: Steiner-Verlag, 1989.
11. Köhler S. G. Körper mit Gesicht. Rhetorische Performanz und postkoloniale Repräsentation in der Literatur am Ende des 20. Jhts. – Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 2006.
12. Körperkonzepte / Concepts du corps // Frei Gerlach F., Kreis-Schinck A., Opitz C., Ziegler B. – Münster, New-York, München, Berlin: Waxmann, 2003.
13. Körper-Konzepte / Funk J., Brück C. – Rübimgen: Narr, 1999.
14. Küchenhoff J. Zur Geschichte des Körpers // Küchenhoff H. Körper und Sprache. – Heidelberg, 1992. – S. 5-25.
15. Plessner H. Philosophische Anthropologie. – Frankfurt. – М., 1970.
16. Starobinski J. Kleine Geschichte des Körpergefühls. – Konstanz: Universitätsverlag, 1987.